

ԱՐԵՒՏԱՅԱՅ ՀՈԳԵՒՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՀԱԿԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲՈՂՈՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՄԱՆԸ 1830–80-ԱԿԱՆ ԹԹ.¹

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ամերիկյան քարոզչական առաքելության համար Օսմանյան տերության սահմաններում գործունեության դեռևս վաղ փուլում հստակ էր, որ մահմեդականների շրջանում որեւէ քարոզչություն թե՛ վտանգավոր էր եւ թե՛ անիմաստ, հետեւաբար եւ կազմակերպության աշխատանքներն ուղղվեցին դեպի քրիստոնեական եկեղեցիների հետեւորդները եւ նախ եւ առաջ՝ հայերը: Սուլթան Աբդուլ Մեջիդի 1850 թ. ընդունած հրամանագրից հետո, երբ բողոքականները հայտարարվեցին որպես ինքնուրույն համայնք՝ իրենց հոգեւոր առաջնորդով², հայ բողոքական համայնքի անդամների թիվն սկսեց աճել: Արդեն 1860–80-ական թվականներին բողոքականությունն սկսեց ամրանալ Արեւմտյան Հայաստանի տարբեր բնակավայրերում, հիմնվեցին ամերիկյան առաքելության կենտրոնական ու ավելի փոքր կայաններ՝ իրենց եկեղեցիներով, դպրոցներով ու բողոքականությանը հարած հայ հետեւորդներով: Սակայն բողոքականության մոտաքր հայերի շրջանում դյուրին չէր, եւ հատկապես սկզբնական փուլում քարոզիչների գործունեության նկատմամբ կար որոշակի հակազդեցություն, ինչպես հասարակ բնակչության, այնպես էլ՝ հատկապես Հայ Առաքելական եկեղեցու կողմից: Որոշ վայրերում քարոզիչները բացահայտ անհաջողության մատնվեցին, ինչպես օրինակ, Մոսուլում ու Սղերդում, իսկ Դիարբեքիրում նրանք որոշ ժամանակով դադար տվեցին՝ սպասելով աշխատանքները վերսկսելու հարմար պահի³: Հոգվածում կփորձենք անդ-

¹ Ստացվել է՝ 1.02.2024, գրախոսվել է՝ 18.02.2024:

էլ. հասցե՝ arpinebablumyan05@gmail.com:

² Տե՛ս Ռ. ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ, Օսմանյան կայսրությունում բողոքական միսիոներների գործունեության պատմությունից (XIX դ. վերջ – XX դ. սկիզբ), տե՛ս Արեւելագիտական ժողովածու, Երեւան, 1989, XV, էջ 142:

³ Տե՛ս А. Колюбакинъ, Деятельность протестантских миссий въ северо-восточной части Азіятской Турціи, Известія Кавказскаго Отдела Императорскаго Русскаго Географическаго Общества,

րադառնալ նախ այն գործոններին, որոնք դրդում էին հայ բնակչությանը հարելու բողոքականությանը մինչև 1880-ական թվականները, նաեւ անդրադարձ կատարենք արեւմտահայության շրջանում բողոքականության տարածման դեմ ուղղված հակազդեցությանը:

ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅԵՐԻ՝ ԲՈՂՈՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆԸ ՀԱՐԵԼՈՒ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

Օսմանյան տերության տարածքում աշխատելու որոշակի փորձառությունից հետո քարոզիչներն իրենց աշխատանքները կենտրոնացրին հայ բնակչության շրջանում՝ հատկապես Արեւմտյան Հայաստանի եւ տերության ծայրամասային տարածքներում: 1830–1850-ական թվականներին քարոզիչների ծավալած գործունեության նկատմամբ բնակչության մեջ կար որոշակի անվստահություն: Այս շրջանում ավելի տարածված էր համայնքի հակազդեցության կազմակերպումը, բնակիչների միավորումը եկեղեցու, հոգեւորականության շուրջը, նորեկների ու նրանց համակրողների թիրախավորումը, ճշշումներն այն ազգակիցների հանդեպ, որոնք փորձում ինչ-որ կերպ հարել քարոզիչներին, ներկա գտնվել նրանց քարոզներին կամ նույնիսկ հյուրընկալել կամ տները վարձակալության հանձնել նրանց: Արդեն 1850-ականներից իրավիճակն ինչ-որ առումով սկսեց փոխվել, եւ հաջորդ տասնամյակներում արդեն սկսեց աճել բողոքականություն ընդունող հայերի թիվը⁴:

Շարունակական հալածանքների, իրավական սահմանափակումների ենթարկվող արեւմտահայերը, որոնց նաեւ ժամանակ առ ժամանակ սպառնում էր մահմեդականացման վտանգը, որպես փրկության միակ միջոց գերադասում էին կաթոլիկություն կամ բողոքականություն ընդունել:

Томъ ІХ, №1, Тифлис, 1885, էջ 122:

⁴ Բողոքական քարոզիչների, ի Հայս կատարած իրենց այցերի, նրանց գործունեության ինչպես եւ հայ հոգեւորականության ձեռնարկած հակաքայլերի վերաբերյալ մանրամասն տես ՀԱՐԻՍՈՆ ԳՐԵՅ ՕՏԻՍ ԴՈՒԱՅԹ, Հայոց եկեղեցու մասին, թարգմ. անգլերենից Ա. Մադոյանի), «Էջմիածին», 2018, է., էջ 31–46, հմմտ. Ա. Բ. ՄԱԴՈՅԱՆ, Ա. Գ. ՄԱԴՈՅԱՆ, անգլիացի հոգեւորականը հայերի եւ Հայ եկեղեցու մասին, «Էջմիածին», 2018, ԺԱ. 83–99, ԺԲ. 16–32, Ա. Բ. ՄԱԴՈՅԱՆ, Ա. Գ. ՄԱԴՈՅԱՆ, Հայ հոգեւորականի կերպարն օտարների նօթերում, «Էջմիածին», 2020, ԺԲ., 64–70, հմմտ. Էդ. Հովհաննիսյան, Ամերիկացի բողոքական քարոզիչների առաջին ճամփորդությունը եւ ուսումնասիրությունները Հայաստանում 1830–1831 թթ., «Էջմիածին», 2024, Ա. (118–130) եւ Բ. (93–104): Նշյալ աղբյուրներն ու ուսումնասիրությունները հակայական նյութ են տրամադրում հարցի վերաբերյալ, ուստի հետագա շարադրանքում ի պահանջել հակի կրկին կմատնանշենք սույն ծանոթագրությունը:

ինչ վերաբերում է կաթողիկոսներին, ապա նրանք, թվով համեմատաբար քիչ լինելով հանդերձ, վայելում էին հզոր ուժի պաշտպանությունն ու օգնությունը: Այդ էր պատճառը, որ թուրքերը թեև կաթողիկոսներին ավելի չէին սիրում, քան իրենց հարեալներին, սակայն առավել հարգանքով էին նրանց վերաբերվում, քան իրենց ուղղափառ հայրենակիցներին⁵:

Այս հանգամանքն անխոս շատ կարեւոր էր քարոզիչների՝ հայ բնակչության շրջանում աշխատանքներ ծավալելու գործում, սակայն կային նաեւ մի շարք այլ պատճառներ, որոնք ստիպում էին հայ բնակչությանը ընդունել բողոքականություն եւ հեռանալ Հայ Առաքելական Եկեղեցուց:

Քարոզիչները դրամական բավարար միջոցների էին տիրապետում եւ կարող էին իրենց կողմը գրավել չքավորության մեջ գոյատևող մարդկանց: Նյութապես օժանդակելով համայնքին՝ քարոզիչներն իրենց իրավունք էին վերապահում միջամտել եկեղեցական գործերի կառավարման ու կրթական կյանքի կազմակերպման խնդիրներին: Ուշագրավ փաստ է նաեւ այն, որ առաքելության համագումարներում տեղացի քարոզիչները պատվիրակներ չունեին: Համագումարներին մասնակցում էին միայն ամերիկացի քարոզիչները: Քարոզիչները նաեւ խրախուսում էին բողոքական ու առաքելական հայերի ամուսնությունները՝ հույս տալով, որ դրանց արդյունքում հայերը կարող էին դավանափոխ լինել: Նրանք նույնիսկ գումար էին հատկացնում նման ամուսնություններն իրականացնելու համար⁶:

Բողոքականությանը հարելու պատճառներից էին նաեւ ներքին հակասությունները, որոնք կային այս կամ այն համայնքի ներսում, եւ որոնցից օգտվում էին քարոզիչները՝ նոր երկպառակությունների մեջ ներքաշելով տվյալ բնակավայրի հայությանը: Ընդ որում՝ այս դեպքերում երբեմն բողոքականություն ընդունում էին ամբողջ խմբերով կամ համայնքներով: Այսպես՝ Մուշի Հավատորիկ գյուղի մեծաթիվ ու հարուստ հայկական համայնքն ընդունեց բողոքականություն: Ինչպես Ա. Կոլլուբակինն է շեշտում, սա տեղի ունեցավ հիմնականում ներքին հակասությունների, կուսակցական երկպառակությունների եւ հոգեւորականության ու հոտի միջեւ բախումների հետեւանքով: Նույն կերպ

⁵ Տե՛ս J. CREAGH, Armenians, Koords, and Turks, vol. 1, London, 1880, էջ 219:

⁶ Տե՛ս А. КОЛЮБАКИНЪ, նշ. աշխ., էջ 127:

եւ Քղի Կասբի հայ 50 ընտանիք, նաեւ ավելի քան 200 տուն Իջմե եւ Հապուսի գյուղերում դարձան բողոքական⁷:

Բողոքականների թվի աճը հետագա տարիներին, այնուամենայնիվ, կապված էր իշխանությունների կողմից բողոքականությունը որպես առանձին համայնք ճանաչող վերոնշյալ հրամանագրի ընդունման, այդ շրջանում արդեն Եկեղեցու հակազդեցության որոշակի թուլացման, նաեւ՝ քարոզիչների գործադրած ջանքերի հետ: Վերջիններս ամեն ինչ անում էին, աշխուժացնում էին կրթական կյանքը, սիրաշահում հայերին, ոգեւորում նրանց ազատության եւ հավասարության գաղափարներով, պատմում ԱՄՆ-ում եղած մեծ հնարավորությունների մասին⁸:

ՀԱՅ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՊԱՅՔԱՐԸ

ԲՈՂՈՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՄԱՆ ԴԵՄ

Ինչպես արդեն նշել ենք, ի սկզբանե քարոզիչները, ապա նաեւ՝ նորագարձ հայ բողոքականները հանդիպեցին որոշակի հակազդեցության Առաքելական Եկեղեցու եւ նրա հետեւորդների կողմից: Դա էր պատճառը, որ սկզբնական շրջանում այս կամ այն բնակավայրում խուսքը մի քանի հավատափոխների մասին էր, եւ միայն հետագա տասնամյակներում է, որ հայ բողոքականների թիվն սկսեց աճել:

Հայ բողոքականության ձեւավորման ու տարածման հիմնական խոչընդոտը Հայ Առաքելական Եկեղեցին էր, որը, սակայն, բողոքականության տարածման ամենավաղ փուլում որոշակի վերաբերմունք չէր ցուցաբերում քարոզիչների գործունեությանը: Սրա պատճառներից մեկն այն է, որ 1831–1839 թթ. Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքն էր «Աղավնի» մականունով հայտնի Ստեփանոս Բ. Զաքարյանը, որն էությամբ շատ բարյացակամ ու հանդուրժող էր նաեւ քարոզիչների նկատմամբ: Ամերիկյան առաքելության գործունեության նախնական փուլում եպիսկոպոսը ջերմորեն էր տրամադրված դեպի ավետարանականների գործունեությունը եւ դեմ էր արտահայտվում հալածանքներին: Բայց պատրիարքը նաեւ թույլ մարդ էր, եւ նրա կարծիքը կարող էին հեշտությամբ անտեսել թե՛ քարոզիչները, թե՛ բողոքականության դեմ տրամադրված հոգեւորականները, որոնք հասկանում էին, որ փոխանորդի պաշ-

⁷ Անդ, էջ 122–123:

⁸ Անդ:

տոնում իրենց պետք է մեկը, ով ունակ կլիներ նախաձեռնելու կտրուկ քայլեր: Այսպիսով՝ փոխանորդի պաշտոնում առաջադրվեց Հակոբ եպս. Սերոբյանը Մարզվանի եւ Ամասիայի տարածքից, որը փետրվարի 17-ին գալով Կոստանդնուպոլիս՝ նշանակվեց պատրիարքական փոխանորդ: Այնուհետեւ սկսեցին բողոքականների նկատմամբ իրական հալածանքները⁹: Պատահական չէր, որ արդեն 1839 թ. սկիզբը, ըստ քարոզիչ Գուդելի, նշանավորվեց որպես նոր դարաշրջան ամերիկյան առաքելության պատմության մեջ, ինչը պայմանավորված էր ավետարանական հայերի նկատմամբ իրականացված հալածանքներով¹⁰: Անմիջապես փոխանորդի հաստատումից հետո՝ 1839 թ. փետրվարի 19-ին, ձերբակալվեցին ու պատրիարքական բանտ նետվեցին ավետարանականների երկու առաջնորդները: Առանց դատավարության կամ նույնիսկ պաշտոնական մեղադրանքի՝ այս անձինք ձերբակալության շորորոգ օրը հանձնվեցին թուրքական ոստիկանությանը եւ կայսերական հրամանագրով աքսորվեցին: Մի քանի եկեղեցական եւս, որ բոլորովին անմեղ էին ու կապ չունեին աղանդների հետ, արժանացան նույն պատժին¹¹: Մարտի 3-ին քարոզչական բոլոր հրատարակությունները պատրիարքարանի կողմից արգելվեցին ու բանադրվեցին, իսկ արդեն ապրիլի 28-ին նորընտիր պատրիարքը հրապարակեց նոր կարգադրություն, որն ավելի դաժան էր, քան նախորդը՝ սպառնալով սարսափելի բանադրանքներով բոլոր նրանց նկատմամբ, ովքեր որեւէ կապ կունենային քարոզիչների հետ կամ կկարդային նրանց գրքերը¹²: Այս բանադրանքին ու արգելքներին գումարվեցին Արեւելյան Ուղղափառ Հունական Եկեղեցու զգուշացումները: Հունական Եկեղեցին սպառնում էր հեռացնել բոլոր նրանց, ովքեր կգնեին, կվաճառեին կամ կընթերցեին քարոզիչների գրքերը կամ որեւէ հարաբերություն կունենային «կեղծ առաքյալների» հետ: Մահմեդականության ներկայացուցիչները եւս միացան այս բողոքներին՝ արձակելով մի հրամանագիր, որով պատվիրվում էր քրիստոնյա հովիվներին ուշադիր հետեւել իրենց հոտերին, որպեսզի «չար գազաններ չմտնեն նրանց

⁹ Տե՛ս L. ARPEE, The Armenian Awakening: A History of the Armenian Church. 1820–1860, Chicago, 1909, էջ 100: Հմմտ. նաեւ ծան. 4:

¹⁰ Տե՛ս E. D. G. PRIME, Forty Years in the Turkish Empire or Memoirs of Rev. W. Goodell, New York, 1877, էջ 229:

¹¹ Տե՛ս L. ARPEE, նշ. աշխ., էջ 101:

¹² Անդ., էջ 101–102:

մեջ»¹³։ Բողոքականների դեմ էին դուրս եկել նաեւ կաթոլիկները, որոնք առաքելականներից ավելի մոլեռանդորեն էին տրամադրված բողոքականության դեմ եւ օգտագործում էին իրենց ամբողջ ազդեցությունը բացահայտ կամ բանասարկություններով՝ ժողովրդին քարոզիչների եւ նրանց աշխատանքի դեմ տրամադրելու համար¹⁴։

Ստեղծված մթնոլորտում բողոքականները չէին կարողանում նույնիսկ հաջող առևտուր կազմակերպել, ոմանց չէր հաջողվում նույնիսկ վարձատրվող աշխատատեղեր ստանալ։ Այնուամենայնիվ, ըստ քարոզիչ Ս. Համլինի, այս ամենը չէր կարող ավետարանականներին շեղել իրենց ընտրած ճանապարհից¹⁵։

Բողոքականների դեմ ամենամեծ հալածանքները դեռ լինելու էին Մատթեոս պատրիարքի օրոք, որը նախկինում Բրուսայի, ապա՝ Զմյուռնիայի առաջնորդն էր։ Նա պատրիարքի աթոռն զբաղեցրել է 1844—1848 թթ.։ 1844 թ. հունիսին Տրապիզոնի, էրզրումի եւ Բուրսայի հայերը դիմեցին Բարձր դռանը՝ վտարելու իրենց քաղաքներից ամերիկացի քարոզիչներին։ Բողոքի հիմնական պատճառը հավատափոխությունն էր։ Այս անգամ Բարձր դռնը ավելի վճռական գտնվեց, եւ այդ երեք քաղաքների տեղական իշխանություններին հրահանգվեց՝ արգելել քարոզիչների կրոնափոխության ջանքերը, նաեւ հայերի շրջանում բողոքականությունը ճանաչվեց ապօրինի¹⁶։ Փաստերը վկայում են նաեւ, որ այս շրջանում ժողովուրդը միայն տարերայնորեն չէր դիմադրում քարոզիչների շարժմանը, եւ նկատելի էին այդ շարժման կազմակերպման որոշակի միտումներ։ Այսպես՝ 1846 թ. Կոստանդնուպոլսում ստեղծվեց «Համազգային ընկերություն», որը նպատակ էր դնում պայքարել հայերին բողոքականության հավատին դարձնելու դեմ¹⁷։ Այս ընկերության ստեղծումը եւս, թերեւս, կապված էր Մատթեոս պատրիարքի գործունեության հետ, որը 1846 թ. հունիսի 21-ին բանադրեց բողոքական հայերին եւ հեռացրեց Հայ Առաքելական Եկեղեցուց¹⁸։ Մատթեոս պատրիարքը նաեւ բողոք-նամակ հղեց

¹³ S. C. HAMLIN, *Among the Turks*, New York, 1878, էջ 37։

¹⁴ E. D. G. PRIME, նշ. աշխ., էջ 232։

¹⁵ S. C. HAMLIN, նշ. աշխ., էջ 212։

¹⁶ S. C. ERHAN, *Ottoman Official Attitudes Towards American Missionaries*, *The Turkish Yearbook of International Relations*, 2000, էջ 198։

¹⁷ S. Ռ. ՊԱՆԻՆՍԿԱՆ, նշ. աշխ., էջ 146։

¹⁸ S. Հ. <https://ter-hambardzum.net/> 30 մայիսի 2013։

Բարձր դռանը, դիմեց Միացյալ Նահանգների առաքելությանը՝ դադարեցնելու քարոզիչների գործունեությունը հայերի շրջանում, թեեւ այս կոչը եւս, ինչպես նախորդները, ոչ մի արձագանք չունեցավ¹⁹։ Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ բողոքականության տարածման դեմ ուղղված այս պայքարի շրջանում Կաթոլիկ Եկեղեցին եւս փորձում էր մեծացնել իր ազդեցությունն արեւմտահայերի շրջանում։ Մասնավորապես 1848 թ. Կ. Պոլիս ժամանած Հռոմի Պապի պատվիրակ կարդինալ Ֆարիերին հանդես եկավ Կաթոլիկ եւ Հայկական Եկեղեցիների միավորման օգտին՝ առաջարկելով Մատթեոս պատրիարքին հրաժարվել «հայկական մոլորությունից»։ Եկեղեցիների միավորման վերաբերյալ ծիրանավորի հաստատակամությունն ստիպեց Մատթեոս պատրիարքին երկրորդ հանդիպման ժամանակ դադարեցնել քննարկումն ու հեռանալ²⁰։ Չնայած այս բոլոր ճնշումներին՝ Մատթեոս պատրիարքը չէր հանձնվում։ 1858 թ. նա ընտրվեց Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս, բայց Ռուսահայաստանում եւս հանդիպեց նույն վնասաբեր «հերետիկոսությանը», որը խաթարել էր նրա մտքի խաղաղությունը Թուրքիայում²¹։ 1861 թ. ապրիլի 25-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մատթեոս Ա. Կոստանդնուպոլսեցի Չուխաճյանը բանադրական կոնդակ արձակեց բողոքականների դեմ, որով քահանաներին պատվիրում էր դավանափոխ հայերին Հայ Եկեղեցի չընդունել եւ Եկեղեցական Սուրբ Խորհուրդներին չարժանացնել²²։ Այս հրամանագրով ու նաեւ հետագա գործունեությամբ կաթողիկոսը հեռացնում էր Եկեղեցուց²³։

Միեւնույն ժամանակ հայ հոգեւորականությունն ու Եկեղեցին, հակառակ քարոզիչների կրթական ձեռնարկներին, նաեւ հասկանալով արեւմտահայ իրականության մեջ կրթական զարթոնքի անհրաժեշտությունը, ձեռնամուխ եղան ազգային դպրոցի ստեղծմանն ու զարգացմանը։ Եւ այս գործունեության արդյունքում հաճախ դպրոցները մեծ համակրանք էին առաջ բերում նույնիսկ բողոքականների շրջանում, քանի որ այստեղ դպրոցական ուսուցիչներն իրենց սաներին դաստիա-

¹⁹ Տե՛ս С. ERHAN, նշ. աշխ., էջ 199։

²⁰ Տե՛ս В. Тунян, Католикос Всех армян Матеос I Чухаджян: 1858–1865, Св. Эчмиадзин, 2021, էջ 67։

²¹ Տե՛ս L. ARPEE, նշ. աշխ., էջ 148։

²² <https://ter-hambarzum.net/> 30 մայիսի 2013։

²³ Տե՛ս И. АМБАРЦУМОВ, Армянский протестантизм и религиозный кризис в Шемахе (1840-е–1860-е гг.): к вопросу о российском имперском конфессионализме, Государство, религия, церковь в России и за рубежом, номер 1, том 36, Москва, 2018, էջ 237–238։

րակում էին հարազատ ժողովրդի, նրա ավանդույթների նկատմամբ սիրո ու նվիրվածության ոգով²⁴:

Փաստ է, որ 1850 թ. դրույթյամբ ամերիկյան առաքելության արդյունքները շոշափելի չէին: Վարչությունն այն ժամանակվա իր զեկուլցումնշում է հայերի շրջանում բացված առաքելության յոթ կայանների՝ Կոստանդնուպոլսի, Բեբեկի, Բրուսայի, Զմյուռնիայի, Տրապիզոնի, էրզրումի, Այնթապի, ինչպես նաև Նիկոմեդիայի, Ադաբազարի, Ռոդոստոյի, Դիարբեքիրի, Ուրֆայի եւ Կեսարիայի ենթակայանների մասին²⁵:

Իրավիճակը փոխվեց 1850 թ., երբ ընդունված հրամանագիրն ամենուր արթնացրեց բողոքականների քարոզը լսելու ցանկությունը: Այսինքն՝ կարող ենք արձանագրել, որ ոչ թե քարոզիչների գործունեության ծավալների կամ բողոքականների թվաքանակի աճն էր պատճառը, որ ընդունվեց անկախ համայնքի ճանաչման որոշումը, այլ դա արվեց որոշակի միտումով՝ խթանելու վերջիններիս գործունեությունը: Այնուամենայնիվ, նույնիսկ այս վերջին հրամանը լիովին չէր պաշտպանում բողոքականներին, դրա դրույթները որոշ նահանգապետեր ուղղակի անտեսում էին, եւ բողոքականների հալածանքները շարունակվում էին: Արդեն 1860 թ. սուլթանի արձակած հրամանագրում նշվում էր՝ քանի որ բողոքականներն իրենց հավատքով արդեն իսկ կազմում են առանձին համայնք, հետեւաբար պետք է ձեռնարկվեն անհրաժեշտ բոլոր միջոցները՝ նրանց գործերի կառավարումը հեշտացնելու համար, որպեսզի նրանք ապրեն խաղաղ, հանգիստ եւ ապահով²⁶: 1868 թ. մեկ այլ հրամանագիր արձակվեց եւ ուղարկվեց բոլոր կուսակալներին, ինչպես նաև բողոքականների առաջնորդներին՝ պահանջելով, որ խստորեն կիրառվեն նախորդ հրամանները²⁷:

Չնայած բողոքականների՝ որպես առանձին համայնքի ճանաչմանը, հետագայում եւս հայ բարձրաստիճան հոգեւորականներից շատերը պայքար էին մղում բողոքականության տարածման դեմ: Մասնավորապես, ինչպես գրում է «Աւետաբեր» թերթը, Սեբաստիայի առաջնորդը «որոտնալից նզովքներ» էր արձակել բողոքականների նկատմամբ, արգելել շփվել նրանց հետ, կարգաւ նրանց գրքերը, արգելել է բոլոր հայ արհեստավորներին որեւէ

²⁴ Ռ. ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 146:

²⁵ Տէս L. ARPEE, նշ. աշխ., էջ 146:

²⁶ Տէս E. D. G. PRIME, նշ. աշխ., էջ 484:

²⁷ Անդ, էջ 485:

բողոքականի հետ գործ ունենալ, բողոքականներին անվանել «խաբեբայ ու վտանգաւոր մարդիկ»։ Նմանօրինակ կարգադրութիւններ էր արել նաեւ Մարգվանի առաջնորդը²⁸։ Միեւնույն ժամանակ պատրիարքարանը եւս շարունակում էր իր պայքարը։ Մասնավորապէս, ինչպէս նշվում է «Մասիս» օրաթերթում, «Խննստն երեսէ բաղկացեալ տետրակ մըն է Սրբազան Պատրիարքին եւ Հոգեւոր ժողովոյ հրամանաւն ու հաճութեամբը տպուած, եւ նպատակն է ամբերկացի քարոզչաց մեր եկեղեցւոյն դէմ ըրած անիրաւ առարկութիւնները հերքել եւ ճշմարտութիւնը պաշտպանել։ Մայրաքաղաքիս ամեն հայ գրավաճառներուն քով կը գտնուի»²⁹։

Ուշագրավ է, որ քարոզիչների օրագրերում, որպէս հայ հոգեւորականութեան՝ քարոզչական գործունեութեանը հակադրվելու պատճառներից մեկը նշվում է տնտեսական գործոնը, քանի որ հայկական վանքերը, բացի այն, որ զրկվում էին հետեւորդներից, վնասներ էին կրում նաեւ նյութապէս։ Մասնավորապէս, ըստ Ուիլլըրի, Խուլագյուղի վանքը, որը նախկինում միայն Խուլագյուղից ու Բազմաշենից հավաքում էր մինչեւ 300 չափ ցորեն, 1866 թ. հավաքեց ընդամենը 18 չափ։ Քարոզիչը շատ վիրավորական որակում է տալիս հայ հոգեւորականներին՝ գրելով, որ իրենց գործունեութեան արդյունքում «որոշ վանքերից սոված վարդապետների ամբոխը հեռանում էր՝ այլ տեղերում սնունդ փնտրելու»³⁰։ Հավանաբար քարոզիչը նման կերպ է արտահայտվել հայ հոգեւորականների մասին, քանի որ գիտակցում էր, որ նրանք են բողոքականութեան տարածման հիմնական խոչընդոտը։

ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՄՈՒՆՔԸ

ԲՈՂՈՔԱԿԱՆՆԵՐԻ ՆԿԱՏՄԱՄԲ

Հայ բողոքական-առաքելական հակասութիւնները չէին արտահայտվում միայն բարձրաստիճան հոգեւորականութեան ու բողոքականների միջեւ առկա փոխադարձ դժգոհությամբ ու միմյանց հանդեպ պարսաւանքներով։ Այդ ներհակութիւններն ընդգծված դրսեւորումներ ունեին նաեւ բնակչութեան շրջանում։ Այս առումով նախ կար որոշակի սառը, անտար-

²⁸ Տէս «Աւետաբեր», 1857 մարտ 25։

²⁹ «Մասիս», 1860 մայիս 19։

³⁰ C. H. WHEELER, Ten Years on the Euphrates or, Primitive Missionary Policy Illustrated, Boston, 1868, էջ 226։

բեր վերաբերմունք քարոզիչների նկատմամբ, ինչը բերեց նաեւ հակասությունների ու հակադրությունների առաքելականների ու բողոքականների միջեւ: Հայտնի է, որ 1848 թ. զեյթունցիները դիմադրեցին քարոզիչներին, որոնք փորձում էին այստեղ դպրոց հիմնել: Հաճախակի գրանցվում էին ծեծկռտուքի դեպքեր: Օրինակ՝ բողոքականություն ընդունած մի հայ քահանա թաքնվել էր ամերիկացի քարոզիչ Սմիթի տանը: Առաքելական հայերը պահանջեցին իրենց հանձնել քահանային, եւ երբ մերժում ստացան, սանդուղքներ դնելով եւ պատերին մագլցելով՝ մտան բակ, ապա կոտրելով լուսամուտը՝ ներխուժեցին տուն, գտան քահանային՝ տանելով իրենց հետ³¹: 1845 թ. ամերիկյան քարոզիչները փորձում էին թափանցել նաեւ Մարաշ՝ այնտեղ դպրոց հիմնելու նպատակով, սակայն հանդիպելով տեղի բնակչության դիմադրությանը՝ ստիպված եղան հեռանալ քաղաքից: Բողոքականություն ընդունած յոթ հայ ծեծի ենթարկվեց: Մարաշում եւս քարոզիչների փորձերը 1850—1851 թթ. ձախողվեցին³²: Վկայություն կա, որ 1852 թ. Դիարբեքիրում քարոզիչները ծեծի էին ենթարկվել³³:

«Մասիս» թերթի 1860 թ. համարներից մեկում Կարինի թղթակիցը գրում է, որ Խնուսի Չեւրմե գյուղում, որտեղ կային 5—6 տուն բողոքական հայեր, մոտ մեկ ամիս առաջ գյուղապետ Սարգսի եղբայր Բաղդասարը անսպասելի հարձակման եւ ծեծի է ենթարկվել երեք բողոքականների կողմից, ինչի հետեւանքով էլ 21-ամյա երիտասարդը մահացել է: Տեղական իշխանությունները ձերբակալել են «եղեռնագործներին» եւ «տարակոյս չկայ, որ տէրութեան օրինացը համեմատ դատվելով արժանաւոր պատիժնին պիտի կրեն»³⁴: Դեպքին անդրադառնում է նաեւ բողոքականների «Ավետաբեր» թերթը, որի նույն թվականի համարներից մեկում նշվում է, որ եթե դեպքը համապատասխանում է իրականությանը, ապա չարագործները պետք է պատժվեն: Միեւնույն ժամանակ կասկած է հայտնվում, որ «Մասիս» թերթում նկարագրված դեպքը ճշմարիտ է, քանի որ Չեւրմեի բողոքականները սակավաթիվ էին առաքելականների համեմատ, նաեւ «հանդարտ ու խաղաղասեր ժողովուրդ մըն են»: Բացի այդ, ըստ «Ավետա-

³¹ Տէս Կ. ПРОСКУРЯКОВ, Замѣтки о Турціи, Записки Кавказскаго Отдела Императорскаго Русскаго Географическаго Общества, XXV, Тифлисъ, 1905, էջ 27:

³² Տէս Ռ. ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 145: Տէս նաեւ Գ. ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ, Մարաշ կամ Գերմանիկ եւ հերոս Ջեյթուն, Նիւ-Եորք, 1934, էջ 658:

³³ Տէս REV. Y. GREENE, Leavening The Levant, Boston, New York, Chicago, 1916, էջ 93:

³⁴ «Մասիս», 1860 մարտ 31:

բեր»-ի, բողոքականները շարունակ հալածվել էին լուսավորչականների կողմից, հետեւաբար՝ «կըսենք, թէ աս պատմութիւնը իր մէջ հաւանականութիւն մը չունի»,— եզրակացնում է հոգւածագիրը³⁵:

Այս փոխադարձ մեղադրանքներն ու հալածանքները շարունակվեցին նաեւ 1870-ական թվականներին: «Աւետաբեր»-ի համարներից մեկում Ա. Հակոբյանը, գրելով Վանի եւ շրջակայքի բողոքականների մասին, մասնավորապէս նշում է, որ քաղաքից կես ժամ հեռու գտնվող Ավան գյուղն ունի 500 տուն հայ, մի քանի տուն թուրք: Գյուղում ապրում են ավետարանական երեք եղբայրներ, որոնց հավանությամբ մի տուն է վարձվում, որտեղ երկու կիրակի անընդմեջ պաշտամունք է կազմակերպվում մոտ 50 անձի համար, ինչից հետո գյուղի քահանաներն ու վարդապետն ստիպում են լուսավորչական տանտիրոջը, որ հետ վերցնի տունը բողոքականներից: Թերթում նշվում է, որ տանտիրոջն սպառնացել են, որ կպատժեն, եթե տունը հետ չվերցնի բողոքականներից, եւ վերջինիս կնոջը «արձակելով ուրիշի պիտի տան»: Գյուղացին, խուսափելով պատժից, կատարել է պահանջը, որից հետո քարոզիչները վարձել են մի թուրքի տուն: Այսպիսով, ըստ թերթի, քահանաները «մեր ոտքերը գիւղէս չկրցան կտրել»: Հետո քահանաներից Հովհաննեսը մի ոտանավոր է գրում, որտեղ բողոքականներին անվանում է «ռչխարազգեստ գայլ», «շուն», «սուտ մարգարե» եւ այլն՝ կոչ անելով միաբանվել եւ «գբողոքականութիւնն այս երկրէս անհետ առնելու»: Դրանից հետո, այնուամենայնիվ, պաշտամունքները շարունակվում են, սակայն այս անգամ գյուղում բողոքականների հետեւից գոռում էին, հայհոյում, քար նետում նրանց վրա³⁶: Հակասություններն առկա էին հենց ընտանիքներում, օրինակ՝ քարոզիչները նկարագրում են դեպքեր, երբ ամուսինը դառնում էր բողոքական, նրա կնոջ հայրը աղջկան հետ էր բերում իր տուն՝ արգելելով շփվել բողոքական ամուսնու հետ: Ընդ որում՝ հայրն աղջկան արգելում էր իր հետ բերել նորածին երեխային³⁷:

Քարոզիչների ու հայ բողոքականների դեմ հալածանքներն ու բացասական վերաբերմունքը մեղմվում են սկսած արդեն 1870–80-ական թվականներից: Կարծում ենք, որ դա պայմանավորված էր նախ Եկեղեցու ու հոգեւորականության ջանքերի թուլացմամբ, ապա քարոզիչների ծա-

³⁵ «Աւետաբեր», 1860 մայիս 16:

³⁶ Տէս «Աւետաբեր», 1876 ապրիլ 4:

³⁷ Տէս S. A. WHELLER, Daughters of Armenia, Missionary in Turkey, 1877, էջ 34–36:

վալած կրթական գործունեությունը եւ արդյունքում նրանց նկատմամբ բնակչության ունեցած որոշակի դրական վերաբերմունքով:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Այսպիսով՝ Օսմանյան տերության եւ հատկապես Արեւմտյան Հայաստանի տարածքում ամերիկացի քարոզիչների գործունեությունը շարունակվեց մի քանի փուլով, ինչի ընթացքում փոփոխվեց նրանց նկատմամբ արեւմտահայերի, Հայ Առաքելական Եկեղեցու եւ օսմանյան իշխանությունների վերաբերմունքը: Սկզբնական շրջանում, երբ քարոզչական կազմակերպության գործունեությունը կարելի է համարել ուսումնասիրման փուլ, թե՛ բնակչության, թե՛ Եկեղեցու ու իշխանությունների շրջանում կար չեզոք դիրքորոշում նրանց նկատմամբ: Հետագայում արդեն, երբ պարզ դարձավ, որ քարոզչական ցանցը գնալով ծավալվում է եւ գտնում նաեւ հետեւորդների, այս կամ այն հարցում առաջ եկան որոշ հակասություններ իշխանությունների ու նրանց միջեւ, սակայն իրական հակադեցություն այս շարժումն ստացավ հենց Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանից՝ ի դեմս նախ եւ առաջ պատրիարք Մատթեոսի եւ Առաքելական Եկեղեցու հոգեւորականների: Ինչ վերաբերում է բնակչությանը, ապա արեւմտահայությունն սկզբնական շրջանում չեզոք, հաճախ սառը վերաբերմունք ուներ ամերիկացիների նկատմամբ, ինչը բնական էր: Հետագայում արդեն հակասություններն ավելացան, սակայն դրանք առաքելական ու նորադարձ բողոքական հայերին էին վերաբերում:

Թեեւ քարոզիչների ծավալած գործունեության արդյունքում հայ պատանիներն ու երիտասարդները ծանոթանում էին արեւմտյան արժեքներին ու եւրոպական քաղաքակրթությանը, նշված կրթօջախներում հիմնականում անտեսվում էր ազգայինը: Ինչպես «Մուրճ» ամսագրի 1889 թ. համարներից մեկում գրում է Լ. Սարգսյանը, քարոզչական դպրոցներում հայ մանուկների մեջ սերմանվում էր սերը դեպի Ամերիկան: Այդ դպրոցներից անպակաս էր Ամերիկայի քարտեզը, որը համարվում էր հայ բողոքականների հայրենիքը: Ավելին. այդտեղ ատելություն էր քարոզվում հայ լուսավորչականների, անտարբերություն՝ ամեն մի հայկականի նկատմամբ³⁸: Միեւնույն ժամանակ այս դպրոցների եւ ընդհանրապես քարոզիչների

³⁸ Տե՛ս Լ. ՍԱՐԳՍԵԱՆՑ, Այց Թիւրքաց Հայաստանին, Մուրճ, Թիֆլիս, 1889 նոյեմբեր, էջ 1721–1722:

գործունեությունն էր, որ ստիպեց Եկեղեցուն եւ ազգային գործիչներին ավելի կարեւորել ու ամրապնդել հայ ազգային դպրոցը, բարելավել ու զարգացնել կրթական գործը: Հատկապէս Մատթեոս պատրիարքն իր գործունեության ընթացքում նպաստեց կրթության աշխուժացմանն ու զարգացմանը: Մասնավորապէս վերաբացվեց Սկյուտարի ճեմարանը, որը թուրքական կառավարությունը վերածել էր զինվորական հիվանդանոցի, դպրոցներ բացվեցին Սամաթիայում, Զմյուռնիայում եւ այլուր: Պատրիարքի օրոք Կ. Պոլսում գործում էին 250 վարժարաններ, տպարաններ, հրատարակվում էին մի քանի նշանավոր պարբերականներ: Մատթեոս պատրիարքը 1856 թ. հեղինակեց «Բարի մարդ եւ բարի քրիստոնեայ» երկասիրությունը, որն ուղղված էր կաթոլիկության ու բողոքականության դեմ³⁹: Փաստորեն՝ բողոքականության դեմ մղվող պայքարի հետեւանքով տարբեր բնակավայրերում բացվեցին նոր դպրոցներ, կամ վերագործարկվեցին հները, որոնցում մատուցվում էր ազգային կրթություն, մեծ տեղ էր հատկացվում հայոց պատմությանն ու լեզվին:

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Ամերիկացի քարոզիչներ, հայ բողոքականներ, Արեւմտյան Հայաստան, հայ ավետարանականներ, Մատթեոս կաթողիկոս Ամենայն Հայոց:

РЕЗЮМЕ

Деятельность американской миссионерской организации на территории Османской империи осуществлялась прежде всего среди армян. После принятия закона в 1850 г., когда протестанты были объявлены независимой общиной, численность армянской протестантской общины стало увеличиваться. Уже в 1860–1880-х гг. в различных населенных пунктах Западной Армении были созданы американские миссионерские станции со своими церквями, школами и последователи протестантами армянами. Увеличение числа армян-протестантов вызвало определенную неприязнь как среди населения, так и среди армянского духовенства. Реальное сопротивление распространению протестантизма было

³⁹ Տե՛ս «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, Երեւան, 2002, էջ 693–694:

оказано со стороны Армянского Патриаршества в лице Патриархов Акопоса III и Матеоса II (далее — Католикос Всех армян Матеос I), кто проклял протестантов и исключил из Апостольской церкви. Противоречия имели ярко выраженные проявления и среди населения.

SUMMARY

The activities of the American missionary organization on the territory of the Ottoman Empire were carried out primarily among Armenians. After the adoption of the law in 1850, when Protestants were declared an independent community, the number of members of the Armenian Protestant community began to increase. Already in 1860–1880s, American missionary stations with their churches, schools and Protestant Armenians following them were established in various settlements of Western Armenia. The increase in the number of Protestant Armenians caused a certain dislike among both the population and the Armenian clergy. The real resistance to the spread of Protestantism came from the Armenian Patriarchs of Constantinople Hakobos III and Mattheos II, who anathematized Protestants and excluded them from the Apostolic Church. Protestant-apostolic contradictions had pronounced manifestations among the population as well.

